Elżbieta Dziegieć
Stanisław Liszewski
Katedra Geografii Miast i Turyzmu
Uniwersytet Łódzki
ul. Kopcińskiego 31
90-142 Łódź

ROZWÓJ BADAŃ GEOGRAFII TURYZMU W POLSCE W XX WIEKU

Zarys treści: Celem pracy, która ma charakter przeglądowy, jest omówienie rozwoju polskiej geografii turyzmu a zwłaszcza głównych kierunków badań geografów nad turystyką w Polsce i ich najważniejszych osiągnięć badawczych w okresie ostatnich 70 lat. Delimitując etapy tego rozwoju posłużono się formalnymi datami dzieląc cały omawiany okres na cztery części: okres przed drugą wojną światową, okres lat 1945 -1970, lata 1970-1990 oraz po roku 1990. Ta periodyzacja uwzględnia ważne wydarzenia polityczne, gospodarcze i społeczne, które miały wpływ na rozwój turystyki w naszym kraju a tym samym na badania naukowe nad turystyką. W pracy wykorzystano ważniejsze publikacje książkowe oraz zawartość czasopism naukowych dotyczących turystyki, jak również wszystkie prace habilitacyjne z zakresu geografii turyzmu jakie ukazały się w Polsce w XX w.

Słowa kluczowe: geografia turyzmu, kierunki badawcze polskiej geografii turyzmu, czasopisma naukowe z zakresu turystyki.

THE DEVELOPMENT OF THE GEOGRAPHY OF TOURISM IN POLAND IN THE 20TH CENTURY

Abstract: The aim of this review is to present the development of the Polish geography of tourism, particularly its main research areas and greatest academic achievements of the last 70 years. In order to delimit the development stages, official dates have been presumed dividing the period into four sections: before World War II, 1945-1970, 1970-1990 and after 1990. The authors have taken into account the significant political, economic and social changes which have affected tourism in Poland, as well as its academic research. They also referred to books and academic journals about tourism, as well as all the habilitation theses on the geography of tourism that have appeared.

Key words: geography of tourism, research areas in Polish geography of tourism, academic tourism journals.

1. WSTĘP

Zainteresowania naukowe geografów polskich problematyką turyzmu sięgają okresu międzywojennego i związane są instytucjonalnie z Uniwersytetem Jagiellońskim, gdzie po raz pierwszy podjęto systematyczne badania i stworzono ich ramy organizacyjne. Wybuch drugiej wojny światowej i okupacja hitlerowska przerwały wszelkie prace badawcze, a pierwszy okres po wyzwoleniu ze względu na ogromne zniszczenia kraju nie sprzyjał rozwojowi turystyki, a tym samym prowadzeniu nad nią badań. W miarę stabilizacji gospodarczej w Polsce pojawiło się również zainteresowanie turystyką i wypoczynkiem, który organizowany przez zakłady pracy, szkoły i instytucje miał charakter głów-

1. INTRODUCTION

Polish geographers have been interested in the geography of tourism since the inter-war period, and research into the subject originated at the Jagiellonian University. World War II and Hitler's occupation of Polish territories temporarily stopped all research activity, and following liberation in the early post-war period extensive war damage was not conducive to the development of either tourism or research. Along with economic stabilization, came interest in tourism with recreation being organized through work places, schools and institutions. The

nie socjalny. Odbiciem stanu polskiej turystyki w tym okresie były również podejmowane przez geografów badania naukowe, które dopiero na początku lat siedemdziesiątych zaowocowały bardziej ambitnymi ujęciami teoretycznymi. Kolejnym okresem przełomowym w rozwoju geograficznych badań naukowych nad turystyką był upadek w Polsce turystyki socjalnej i rozwój turystyki komercyjnej. Miało to miejsce na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych, otworzyło nowe pola badawcze, stając się wyzwaniem dla badań naukowych.

Uwzględniając bogatą w wydarzenia przeszłość naszego kraju, rozwój badań geograficznych nad turystyką w Polsce podzielić można na cztery wyraźne okresy: do wybuchu drugiej wojny światowej, od zakończenia wojny do początku lat siedemdziesiątych, lata siedemdziesiąte i osiemdziesiąte oraz ostatni, najmłodszy, lata dziewięćdziesiąte.

2. GEOGRAFICZNE BADANIA NAD TURYSTYKĄ W POLSCE W OKRESIE PRZED DRUGĄ WOJNĄ ŚWIATOWĄ

Zainteresowania problematyką turystyczną, a ściślej krajoznawczą wśród geografów polskich sięgają wprawdzie pierwszej połowy XIX w. i związane są z nazwiskiem Wincentego Pola (1807–1872), założyciela i kierownika pierwszej w Polsce katedry geografii, która istniała na Uniwersytecie Jagiellońskim w latach 1849–1852. Systematyczne badania naukowe nad turystyką rozpoczęto jednak znacznie później. Łączą się one z działającym w latach 1936–1939 Studium Turyzmu Uniwersytetu Jagiellońskiego (JACKOWSKI 1992). Studium to założone zostało na UJ w Krakowie jako placówka naukowo-dydaktyczna. Jej kierownikiem przez cały czas istnienia był ówczesny doktor, późniejszy profesor Stanisław Leszczycki. Nie wdając się w szczegółową analizę prac prowadzonych w Studium, zatrzymamy się jedynie nad działalnością badawczą tej placówki. Prace badawcze powstałe w ramach działalności Studium pozwoliły JACKOWSKIEMU (1992) na wyróżnienie sześciu głównych nurtów.

Pierwszy z nich to prace zmierzające do stworzenia teoretycznych podstaw geografii turyzmu jako nowej subdyscypliny naukowej w ramach geografii. Na szczególne podkreślenie zasługuje tu zwłaszcza definicja geografii turyzmu autorstwa LESZCZYCKIEGO (1932), który uważał, że celem

condition of Polish tourism was reflected by small-scale geographical research with more ambitious theoretical results only arriving in the early 1970's. A turning point in the development of academic research was the decline of social and rise of commercial tourism. This took place in the late 1980's and early 1990's, and opened new, challenging research areas.

Taking the rich history of our country into consideration, research development can be divided into four distinct periods: before World War II, from the end of the war to the early 1970's, the 1970's and 1980's, and finally the 1990's.

2. GEOGRALPHICAL RESEARCH INTO TOURISM BEFORE WORLD WAR II

Polish geographers became interested in tourism in the first half of the 19th c. The name worth mentioning here is that of Wincenty Pol (1807–1972), who established and ran the first Polish Geography Department at the Jagiellonian University in 1849–1852. However, systematic research began much later, and is associated with the Tourism *Studium* at the Jagiellonian University, operating from 1936 to 1939 (JACKOWSKI 1992). It was established as a research and teaching institution, and administered by Professor Stanisław Leszczycki. We shall focus on the types of research conducted at the *Studium* without going into details. JACKOWSKI (1992) lists six main research objectives:

The first was to create the theoretical foundation of the geography of tourism as a new academic sub-discipline within the framework of geography. LESZCZYCKI (1932) formulated a particularly valuable definition, claiming that the aim of research should be *'to provide an academic definition of the landscape and tourist assets, to examine the tourist flow potential, with preservation of primary landscape features, as well as to establish how to exploit this in a rational way'*. It is worth noticing

prowadzonych badań powinno być „naukowe określenie walorów turystycznych krajobrazu, zbadanie możliwości ruchu turystycznego z zachowaniem istotnych cech pierwotnych krajobrazu, a zarazem ustalenie racjonalnego wykorzystania tego ruchu". Znamienne, iż mimo upływu 70 lat od opublikowania tej definicji, zachowuje ona w pewnym zakresie dużą aktualność.

Drugim nurtem prac badawczych prowadzonych w ramach Studium były poszukiwania zmierzające do określenia metodologii badań zjawisk turystycznych. To właśnie tu po raz pierwszy w Polsce zastosowano metodę bonitacji punktowej, za pomocą której dokonywano klasyfikacji walorów przyrodniczych oraz zagospodarowania turystycznego zarówno większych obszarów, jak i miejscowości Podhala (LESZCZYCKI 1937).

Prace badawcze prowadzone przez pracowników i słuchaczy Studium dotyczyły także regionalizacji turystyczno-uzdrowiskowej zwłaszcza na terenie ówczesnej Polski południowej (Karpaty, Podhale). Badania te, obok założeń teoretycznych, miały również wymiar praktyczny, służyły bowiem do tworzenia podstaw teoretyczno-metodycznych planowania regionalnego w Polsce.

Dużą wagę w pracach Studium przywiązywano do badania kierunków migracji turystycznych, na podstawie których określano zasięg oddziaływania miejscowości turystycznych i uzdrowiskowych. Badania ruchu (migracji) turystycznego podjęte w tym okresie były pionierskimi na terenie Polski, a ich wyniki do dziś stanowią znakomitą bazę odniesienia do studiów porównawczych.

Za pionierskie, mające dużą wartość metodyczną, należy uznać monograficzne opracowania regionalne, które wówczas powstały. Za wzorcowe uznaje się do dziś studium problematyki turystyczno-uzdrowiskowej na Podhalu.

Podkreślić również należy ogromne osiągnięcia Studium w rozwoju kartografii turystycznej. Z inicjatywy pracowników Studium rozpoczęto w Polsce w latach międzywojennych prace nad *Atlasem turystycznym Polski*, wykonując szereg map analitycznych i regionalnych. Koncepcja tego atlasu, niestety, nigdy do końca nie zrealizowanego na skutek wybuchu wojny, należy do pionierskich w skali Europy.

Studium wydawało kilka tytułów, w których publikowano wyniki badań, informacje i doniesienia. Były to: „Turyzm Polski" (ukazało się 20 numerów), „Komunikaty Studium Turyzmu" UJ (23 zeszyty), „Prace Studium Turyzmu UJ" (6 tomów)

that although 70 years have passed it is still largely appropriate.

The next research objective was to establish a methodology of tourist studies. It was here that the method of point bonitation method was first used in order to classify both the natural assets and tourist infrastructure of larger areas and individual sites in Podhale (LESZCZYCKI 1937).

Research also concerned tourist regions used as health resorts, especially in the south of Poland (the Carpathian Mountains, Podhale). The theoretical and applied studies led to the creation of the theoretical and methodological basis for regional planning in Poland.

Tourist flows were the next important issue with an attempt to identify the sphere of influence of tourist sites and health resorts. Research into tourist flows at that time was a pioneer study in Poland, and its results are still a reliable reference for comparative studies. Monographic publications about individual regions carry an equally significant methodological value, such as the study of tourism and health resorts in Podhale.

We should also mention the *Studium*'s great achievements as far as the development of tourist cartography in Poland was concerned. In the inter-war period geographers began work on the Tourist Atlas of Poland preparing numbers of analytical and regional maps. It was an original concept in Europe, unfortunately never completed because of the outbreak of the war.

The *Studium* published several periodicals presenting research results, information on events and reports: *'Turyzm Polski'* (20 issues), *'Komunikaty Studium Turyzmu'* (23 issues), *'Prace Studium Turyzmu'* (6 volumes), and *'Biuletyn Komisji Studiów Ligi Popierania Turystyki'* (2 volumes).

Although the *Studium* at the Jagiellonian University operated for only three years, it marks a very important stage. It was then that the theoretical and methodological basis for the development of this new geographical discipline was laid, and the first empirical work was

i „Biuletyn Komisji Studiów Ligi Popierania Turystyki" (2 tomy).

Działalność naukowa Studium Turyzmu Uniwersytetu Jagiellońskiego, mimo iż trwała zaledwie trzy lata, stanowi bardzo ważne wydarzenie w rozwoju geografii turyzmu w naszym kraju. To właśnie wtedy położono podwaliny teoretyczno-metodyczne pod rozwój tej nowej dyscypliny geograficznej, wykonano również serię pierwszych prac empirycznych, które na długie lata stanowiły przykłady badań geograficznych dotyczących problematyki turystycznej. Można śmiało powiedzieć, że Studium zbudowało fundamenty, i to mocne, pod późniejszy rozwój geografii turyzmu w Polsce.

3. BADANIA W ZAKRESIE GEOGRAFII TURYZMU W POLSCE W LATACH 1945–1970

Zniszczenia, jakie przyniosła Polsce II wojna światowa i okupacja hitlerowska, na długie lata wyeliminowały społeczeństwo polskie z możliwości masowego uprawiania turystyki. Praktycznie dopiero po roku 1950 przystąpiono do organizacji na większą skalę turystyki socjalnej (kolonie dla dzieci, wypoczynek zorganizowany dla dorosłych – wczasy), która pod koniec lat sześćdziesiątych przyjęła formy ruchu masowego.

Geografowie nie podjęli w tym okresie zbyt wielu nowych problemów badawczych, skupiając się głównie wokół wcześniej uprawianej problematyki (JACKOWSKI 1974). Charakterystyczne, że w latach 1945–1970 brak w polskiej geografii turyzmu prac o charakterze metodologicznym, pojawiły się natomiast studia metodyczne omawiające zwłaszcza metody określania walorów i atrakcyjności środowiska przyrodniczego dla potrzeb turystyki i wypoczynku.

Silnym bodźcem do poszukiwania nowych metod badawczych były prace podjęte pod kierunkiem O. Rogalewskiego nad opracowaniem pierwszego w tej skali *Planu kierunkowego zagospodarowania turystycznego Polski* (1971). Było to niewątpliwie najważniejsze opracowanie o charakterze metodyczno-planistycznym, jakie powstało w Polsce, z dużym, a nawet dominującym udziałem geografów turyzmu.

Podsumowując dorobek naukowy polskich geografów turyzmu w tym okresie JACKOWSKI (1974) wyróżnia ponownie sześć głównych kierunków, wokół których skupiały się prace badawcze. Najdone, for many years remaining a worthy example of geographical research. We can assertively state that the *Studium* gave a strong foundation to later developments.

3. RESEARCH INTO THE GEOGRAPHY OF TOURISM IN POLAND IN 1945–1970

As a result of World War II, Polish society could not benefit from tourism on a large scale for many years. In effect it was only after 1950 that social tourism started to develop (organized summer holidays for children and adults organized by institutions and work places), and in the late 1960's this became a common phenomenon. Geographers at that time did not look into many new issues, focusing rather on those studied earlier (JACKOWSKI 1974). It is symptomatic that between 1945 and 1970 Polish geography of tourism lacked methodological research, yet methodological studies into the methods of evaluating the assets and attractiveness of natural environment in tourism and recreation had appeared.

New research was triggered by Rogalewski's work when attempting to create '*A Tourist Plan for Poland*' (1971). It was undoubtedly the most significant work on methodology and planning in Poland, and carried out with a considerable contribution from geographers of tourism.

Summing up the academic output of Polish tourism geographers at that time, Jackowski (1974) again lists six main study areas. Most of the research, and mostly done by physical geographers, was devoted to the valorization of the geographical environment for tourist-recreational flows. The tools used in this research were, among other things, the point bonitation method, the attractiveness co-efficient and the model method. Bioclimatic factors which influence the development of recreation were looked into, as well as the problems for nature preservation arising from recreational needs.

więcej prac poświęcono waloryzacji środowiska geograficznego do potrzeb ruchu turystyczno-wypoczynkowego, a ich autorami byli głównie geografowie fizyczni. Opracowano lub zastosowano w tych badaniach m.in. metody bonitacji punktowej, współczynnik atrakcyjności oraz metodę modelową. Zajmowano się czynnikami bioklimatycznymi warunkującymi rozwój wypoczynku, podjęto również studia z zakresu sozologii poświęcone ochronie środowiska dla potrzeb wypoczynku.

Drugi nurt badawczy związany był z zagospodarowaniem turystycznym. Geografowie dążąc do zobiektywizowanej oceny możliwości racjonalnego zagospodarowania skupili swoje badania w tym okresie głównie nad określeniem chłonności i pojemności turystycznej.

Kontynuując badania z okresu międzywojennego, prowadzono również studia nad regionalizacją turystyczną zarówno całej Polski, jak i mniejszych obszarów. W okresie tym powstała jedna z najlepszych i do tej pory często cytowana praca dotycząca regionalizacji turystycznej Polski MILESKIEJ (1963), a także studium BAJCARA (1969).

Znacznie mniejszy dorobek zanotowano w zakresie pozostałych trzech uprawianych w tym czasie w Polsce kierunków badań, czyli w zakresie: klasyfikacji i typologii miejscowości turystycznych, analizy ruchu turystycznego oraz badań regionalnych. Wydaje się, że na przeszkodzie prowadzenia badań w tym zakresie stała głównie słabo zorganizowana statystyka dotycząca turystyki, co bardzo utrudniało prowadzenie studiów, np. nad migracjami turystycznymi.

Miarą słabości tego okresu w zakresie badań o charakterze teoretyczno-metodologicznym może być fakt, iż do 1970 r. nie powstała w Polsce żadna praca habilitacyjna z geografii turyzmu.

4. BADANIA GEOGRAFII TURYZMU W POLSCE W LATACH 1970–1990

Kolejny okres łączy się w Polsce z rozwojem masowego ruchu turystycznego, początkowo jeszcze zorganizowanego (turystyka socjalna), a następnie indywidualnego, oraz z możliwościami wyjazdów turystycznych poza granice kraju (głównie do b. krajów demokracji ludowej).

Badania naukowe geografów nad turystyką weszły w tym okresie w nową fazę, którą cechuje wyraźny rozwój badań metodologicznych i metodycznych oraz podejmowanie nowych kierunków ba-

Another study area was tourist infrastructure. Wanting to objectively evaluate the conditions for building a rational infrastructure, geographers focused on tourist 'absorbency' and volume. Studies also continued into tourist regionalization, both for the whole of the country and for smaller regions as well. Among the best publications regarding tourist regionalization, often quoted even today, are MILESKA'S (1963), and BAJCAR'S (1969) articles.

In the remaining three study areas, i.e. the classification and typology of tourist destinations, analysis of tourist flows and regional studies, the research was not so thorough. The reason seems to be the very poor quality of statistics regarding tourism, which made certain studies, e.g. into tourist flows, very difficult.

The weakness of the theoretical and methodological research of those times was the fact that the first habilitation thesis on the geography of tourism was written only in 1970.

4. GEOGRAPHY OF TOURISM IN POLAND IN 1970–1990

The next period was that of the development of large-scale tourist flows, at first coordinated (social tourism), and later individual, including the opportunity to travel abroad (mainly to socialist countries).

Research then entered a new phase, with a clear development in methodology, and new areas were explored. Several reviews appeared discussing the output and study areas, meaning that such a need was recognized, as well as to establish new trends and study areas (LISZEWSKI 1987, 1992, WARSZYŃSKA 1984, 1992 ed., 1999).

A definite breakthrough in the development of theory was the publication of six habilitation theses, introducing new suggestions and methodological approaches. The series begins with ROGALEWSKI'S dissertation (1972) devoted to the spatial economy in tourism. It is rooted in

dawczych. Powstało w tym czasie kilka prac przeglądowych omawiających dorobek i kierunki badań geografii turyzmu w Polsce, co świadczy z jednej strony o zrozumieniu potrzeby bilansowania dorobku badawczego, z drugiej zaś wytyczania nowych nurtów i kierunków badawczych tej subdyscypliny geograficznej (LISZEWSKI 1987, 1992, WARSZYŃSKA 1984, 1992, 1999).

Niewątpliwym przełomem w rozwoju podstaw teoretycznych polskiej geografii turyzmu było sześć prac habilitacyjnych, które ukazały się w tym okresie, wnosząc nowe propozycje i podejścia metodologiczne do badań geograficznych nad turystyką. Serię tych prac otwiera rozprawa ROGALEWSKIEGO (1972), poświęcona gospodarce przestrzennej w turystyce. Jest to praca, której korzeni należy szukać w dorobku metodycznym autora zdobytym przy kierowaniu pracami nad „Planem kierunkowego zagospodarowania turystycznego Polski". Rozprawa WARSZYŃSKIEJ (1974) zawierała nowe ujęcia metodyczne badań zasobów środowiska naturalnego na potrzeby turystyki (metoda modelowa). Nowe propozycje metodyczne dotyczące badań osadnictwa turystycznego przyniosła praca habilitacyjna JACKOWSKIEGO (1981), który po raz pierwszy w polskiej literaturze przedstawił typologię funkcjonalną miejscowości turystycznych posługując się metodami matematycznymi (analiza czynnikowa). Terytorialny system rekreacyjny, jako model teoretyczno-metodyczny, był przedmiotem badań KRZYMOWSKIEJ-KOSTROWICKIEJ (1980), która zweryfikowała ten model na przykładzie systemu jeziora Wigry. Znakiem nowych nurtów w badaniach geograficzno-turystycznych jest praca habilitacyjna WYRZYKOWSKIEGO (1986), który podjął studia nad geograficznymi uwarunkowaniami rozwoju turystyki urlopowej w Polsce. Praca ta, obok interesujących rozwiązań metodycznych, przynosi ogromny zasób wiedzy empirycznej, będąc pierwszym tak kompleksowym opracowaniem podstaw geograficznych rozwoju turystyki w naszym kraju.

Wkładem geografii fizycznej do rozwoju badań nad turystyką była praca habilitacyjna WOJCIECHOWSKIEGO (1986), który podjął bardzo oryginalne badania nad percepcją oceny estetycznej krajobrazu. Na podkreślenie zasługuje również pierwsza w polskiej literaturze turystycznej praca (rozprawa doktorska), w której zaprezentowano możliwości zastosowania dendrytu celem regionalizacji przestrzeni geograficznej dla potrzeb turystyki (GADZOJANIS 1977).

Do niewątpliwych osiągnięć tego okresu należy również zaliczyć wydanie pierwszego w Polsce

the methodological experience gained during work on '*The Tourist Plan for Poland*'. WARSZYŃSKA's dissertation (1974) concerned new methods of studying natural assets for tourist purposes (model method). New methodological suggestions regarding tourist settlement were put forward by JACKOWSKI in his thesis (1981) presenting a functional typology of tourist destinations and used mathematical methods (factor analysis) for the first time in the Polish literature. The territorial recreational system, as a theoretical-methodological model, was the subject studied by KRZYMOWSKA-KOSTROWICKA (1980), who verified this model using the example of the Wigry Lake system. A sign of an interest new areas was WYRZYKOWSKI's thesis (1986), discussing the geographical conditions for the development of holiday tourism. This work brings interesting methodological solutions and a large quantity of empirical data, as it was the first comprehensive consolidation of the geographical aspects of tourism development.

A contribution of physical geography to tourist research was WOJCIECHOWSKI's thesis (1986) where the author conducted a very interesting study of landscape perception. We should also mention the first Polish habilitation thesis presenting the possibilities of using a dendrogram in order to regionalize geographical space for the needs of tourism purposes (GADZOJANIS 1977).

The publication of a university course book on the geography of tourism (WARSZYŃSKA & JACKOWSKI 1978), the first in Poland and one of the first in Europe, is an unquestionable achievement of that time.

Research continued to concern the natural environment, its attractiveness, transformation and preservation, tourist infrastructure, tourist settlement, tourist flows, regional tourism and changes produced by the development of the tourist flows (DZIEGIEĆ 1989, 1991). The new study areas that developed at that time were tourism and recreation in zones surrounding cities (DZIEGIEĆ & LISZEWSKI 1984, MATCZAK 1985), and also leisure

i jednego z pierwszych w Europie podręcznika akademickiego z zakresu geografii turyzmu (WARSZYŃSKA, JACKOWSKI 1978).

Obok poważnego dorobku teoretyczno-metodologicznego, badania geograficzne nad turystyką koncentrowały się w tym okresie wokół kilku od dawna uprawianych kierunków, podjęto również nowe wyzwania badawcze.

Kontynuowano badania w zakresie: środowiska przyrodniczego, jego atrakcyjności, przekształceń i ochrony, bazy materialnej turystyki (zagospodarowania turystycznego), osadnictwa turystycznego, ruchu turystycznego badań regionalnych turystyki oraz przemian dokonujących się pod wpływem rozwoju ruchu turystycznego (DZIEGIEĆ 1989, 1991). Do nowych nurtów badawczych, które rozwinęły się w tym okresie w Polsce, należy zaliczyć: turystykę i wypoczynek w strefach podmiejskich (DZIEGIEĆ, LISZEWSKI 1984, MATCZAK 1985) oraz geograficzne badania nad czasem wolnym i jego przestrzennym zagospodarowaniem (DZIEGIEĆ, LISZEWSKI 1985).

Wyrazem aktywności badawczej polskich geografów turyzmu w tym okresie może być również fakt zorganizowania w naszym kraju dwóch dużych konferencji międzynarodowych z udziałem większości europejskich geografów turyzmu. Pierwsza z tych konferencji, to sympozjum Grupy Roboczej Geografii Turyzmu Międzynarodowej Unii Geograficznej poświęcone zagadnieniom terminologicznym w geografii, które odbyło się w dniach 7–10 listopada 1974 r. w Krakowie i w Zakopanem („Zeszyty Naukowe UJ", 1976). Druga konferencja, to sympozjum naukowe Komisji Geografii Turyzmu i Wypoczynku Międzynarodowej Unii Geograficznej, które odbyło się w Łodzi i Sulejowie w dniach 4–11 września 1983 r. i poświęcone było turystyce i wypoczynkowi w strefach dużych miast (*Tourisme et Loisirs*... 1983).

W okresie tym, po raz pierwszy po II wojnie światowej, w Polsce zaczęło się regularnie ukazywać geograficzne czasopismo naukowe poświęcone problematyce turyzmu. Czasopismo pt. „Turyzm" wychodzi od 1985 r. i wydawane jest jako półrocznik przez Uniwersytet Łódzki; od 2001 r. ukazuje się w dwóch językach: polskim i angielskim.

5. GEOGRAFIA TURYZMU W POLSCE PO ROKU DZIEWIĘĆDZIESIĄTYM

Początek lat dziewięćdziesiątych łączy się w Polsce ze zmianami ustrojowymi i społeczno-gospo-

time and its place in tourism (DZIEGIEĆ & LISZEWSKI 1985).

At that time there were two international conferences organized in Poland attended by the majority of European tourism geographers. The first was the Tourism Geography Working Group at the International Geographical Union devoted to geographical terminology which took place from 7–10th November 1974 in Kraków and Zakopane (*Zeszyty Naukowe* UJ, 1976). The other conference was the Tourism Geography and Recreation Committee at the International Geographical Union, which took place at Łódź and Sulejów from 4–11th September 1983, and was devoted to tourism and recreation in large cities (*Tourisme et Loisirs*... 1983).

At that time, an academic journal '*Turyzm*' began to appear regularly, the first devoted to tourism in post-war Poland, and published since 1985 half-yearly by the University of Łódź (and since 2001 in both Polish and English).

5. THE GEOGRAPHY OF TOURISM IN POLAND AFTER 1990

The early 1990's in Poland were marked by a political, social and economic transformation which greatly affected the development of tourism. Society divided into economic groups, unemployment appeared, large state enterprises, which in the previous period had organized large-scale social tourism, declined. Poorer people could not afford to travel on holidays as much as before. In the early 1990's, the opportunity to travel freely abroad caused massive flows, mainly for trading purposes.

With time, international flows stabilized, the role of organized social tourism decreased, and commercial, individual tourism developed on a large scale. All these changes seriously affected the development of the geography of tourism, encouraging academics to take up new challenges.

darczymi, które miały zasadniczy wpływ na rozwój turystyki. Nastąpiło znaczne rozwarstwienie ekonomiczne społeczeństwa, pojawił się problem bezrobocia, upadły wielkie zakłady państwowe będące w poprzednim okresie głównym organizatorem masowej turystyki socjalnej. Zmniejszyły się w sposób wyraźny wyjazdy wypoczynkowe, a zwłaszcza poznawcze biedniejszej części społeczeństwa. Możliwość nieskrępowanych wyjazdów zagranicznych uruchomiła, zwłaszcza w początkach lat dziewięćdziesiątych, masowe migracje Polaków, które miały charakter głównie handlowy.

W miarę upływu czasu następuje stabilizacja w ruchu międzynarodowym, zmniejszenie roli turystyki socjalnej (zorganizowanej) i rozwój turystyki komercyjnej (indywidualnej), która przyjmuje rozmiary ruchu masowego. Wszystkie te zmiany mają duży wpływ na rozwój geografii turyzmu jako, nauki inspirując do podejmowania nowych wyzwań.

Lata dziewięćdziesiąte charakteryzują się bardzo dynamicznym rozwojem badań nad geografią turyzmu. Rozwój ten przejawia się z jednej strony w nowych ujęciach teoretycznych, z drugiej w podejmowaniu aktualnych problemów badawczych. Na podstawie dotychczasowych doświadczeń, wyników badań empirycznych i nagromadzonej wiedzy powstały w ostatnich 10 latach prace zmierzające do uogólnień, określające prawidłowości oraz tworzące elementy teorii tej subdyscypliny geograficznej.

Do głównych kierunków badawczych polskiej geografii turyzmu w latach dziewięćdziesiątych można zaliczyć:

– podstawy metodologiczne teorii geografii turyzmu,
– ocenę wartości turystycznej i wypoczynkowej środowiska przyrodniczego i kulturowego oraz ich ochrona,
– rozwój funkcji turystycznej,
– ruch turystyczny,
– bilans i zagospodarowanie czasu wolnego,
– przemiany w zagospodarowaniu turystycznym Polski i świata,
– agroturystykę,
– turystykę religijną.

Zarówno elementy teorii, jak i metodologii geografii turyzmu zawarte są przede wszystkim w pracach wykonanych na stopień doktora habilitowanego, które ukazały się w tym okresie. Począwszy od 1990 r. opublikowano w Polsce 10 rozpraw habilitacyjnych z geografii turyzmu (na 16, jakie powstały po II wojnie światowej). Wzbogaciły one znacznie podstawy teoretyczne tej dyscypliny na-

In the 1990's the geography of tourism developed dynamically, new theoretical approaches were assumed and current research issues tackled. Based on earlier experience, results and prior knowledge, the last ten years have brought new generalizations, definitions and theoretical assumptions, and uncovered certain regularities. The main research areas in the 1990's were as follows:

– The methodological basis of theory in the geography of tourism;
– Assessment of the tourist value of natural and cultural environments, and their protection;
– The development of a tourist function;
– Tourist flows;
– The proportion and exploitation of time devoted to leisure;
– Changes in the tourist infrastructure in Poland and the world;
– Agrotourism;
– Religious tourism.

The theoretical and methodological elements of the geography of tourism are found mostly in the habilitation theses which appeared in this period. Starting from 1990, ten such works have been published (out of only 16 since World War II). They have greatly enriched the theory of this academic discipline. MATCZAK (1992), considering the research methods employed and the results obtained until then, constructed a model of research into tourist flows based on systems concepts. A valuable achievement is the model of impediments to the development of a tourist function in the Polish Baltic zone, constructed by SZWICHTENBERG (1991). New solutions regarding methods of investigating health spas were put forward by Groch (1991) using multi-dimensional comparative analysis. Many Polish researchers have investigated phenomena occurring outside urban areas which can be seen in works concerning tourist space. Rural recreational space was defined, its changes, as well as identification and classification methods (DRZEWIECKI 1992).

Recreational trips made by city inhabitants to rural areas result in changes in geographical space as broadly under-

ukowej. MATCZAK (1992) – uwzględniając dotychczasowe metody badawcze i uzyskane za ich pomocą wyniki – skonstruował model badań ruchu turystycznego na podstawie koncepcji systemowej. Duży walor poznawczy mają modele barier rozwoju funkcji turystycznej w polskiej strefie nadbałtyckiej wypracowane przez SZWICHTENBERGA (1991). Do prac, które wniosły nowe rozwiązania w zakresie metod badania uzdrowisk należy praca GROCHA (1991). Autor ten, do badań diagnostycznych uzdrowisk polskich zastosował wielowymiarową analizę porównawczą. Wielu polskich badaczy zajmuje się zjawiskami zachodzącymi na terenach pozamiejskich. Wyrazem tego zainteresowania są prace dotyczące przestrzeni turystycznych. Zdefiniowana została wiejska przestrzeń rekreacyjna (DRZEWIECKI 1992) – jej przemiany, a także metody jej identyfikacji i klasyfikacji.

Efektem wyjazdów wypoczynkowych mieszkańców miast na tereny wiejskie są zmiany zachodzące w szeroko rozumianej przestrzeni geograficznej. W polskiej geografii turyzmu zdefiniowana została istota procesów urbanizacji turystycznej. Stwierdzono, że „nowy przemysł", jakim jest współczesna turystyka, jest w krajach o cechach gospodarki postindustrialnej istotną siłą sprawczą kolejnej fazy procesów urbanizacyjnych terenów wiejskich (DZIEGIEĆ 1995). Do tego nurtu prac zaliczyć należy także rozprawę KURKA (1990), w której określony został wpływ turystyki na przemiany społeczno-ekonomiczne obszarów wiejskich na terenach górskich (Karpaty Polskie).

Integralną częścią szeroko rozumianych procesów urbanizacyjnych jest zjawisko „drugich domów". Andrzej KOWALCZYK (1994) określił czynniki geograficzno-społeczne i fizycznogeograficzne decydujące o rozwoju i rozmieszczeniu „drugich domów" oraz ich wpływ na lokalne układy społeczno-ekonomiczne i środowisko przyrodnicze.

Problematykę przyrodniczą w omawianym okresie reprezentują dwie prace habilitacyjne (SOŁOWIEJ 1992, IWICKI 1998), w których autorzy zajmują się środowiskiem przyrodniczym w kontekście systemów rekreacyjnych oraz koncepcją zrównoważonego rozwoju obszaru pojezierzy. Kontynuacją badań nad postrzeganiem krajobrazu i kształtowaniem obszarów rekreacyjnych była praca habilitacyjna A. KOWALCZYK (1992).

Do nurtu teoretycznego zaliczyć należy także pracę STACHOWSKIEGO (1990), dotyczącą terminologii osadnictwa turystycznego. Próby zdefiniowania przedmiotu badań geografii turyzmu, za którą część badaczy uważa przestrzeń turystyczną, podstood and the essence of these tourist urbanization processes was defined. It was claimed that the 'new industry', i.e. contemporary tourism, in post-industrial economic conditions, is a significant force behind the urbanization processes in rural areas (DZIEGIEĆ 1995). Similar problems were discussed by KUREK (1990) who described the influence of tourism on socio-economic change in rural mountainous areas (Polish Carpathian Mountains).

An integral element of such urbanization is the phenomenon of 'second homes'. KOWALCZYK (1994) defined the geographical-social and purely geographical factors determining their development and distribution, as well as their influence on local socio-economic relations and the natural environment.

Natural environmental problems are discussed in two habilitation theses (SOŁOWIEJ 1992, IWICKI 1998) whose authors look on the natural environment in the context of recreational systems, as well as the concept of a balanced development in districts of lakes.

The problems of the perception of landscape and the creation of recreational areas are further discussed by KOWALCZYK (1992). Theoretical discussion also includes STACHOWSKI's (1990) work regarding tourist settlement terminology. Attempts to define the object of study in the geography of tourism, believed by some researchers to be tourist space, were made by LISZEWSKI (1995, 1999, and 2002). On the basis of functional criteria (human tourist activity), the author isolated five types of tourist space – exploration, penetration, assimilation, colonization and urbanization, which were later set against other standpoints (LISZEWSKI and BACZWAROW 1998). A practical verification of the delimitation of various types of tourist space was presented by WŁODARCZYK (1999) investigating the boundaries of the Łódź Upland.

In the period under discussion research into the natural environment focused on the evaluation of the recreational usefulness of individual elements and their

jął się LISZEWSKI (1995, 1999, 2002). Autor ten, opierając się na kryteriach funkcjonalnych (aktywność turystyczną człowieka) wyróżnił pięć typów przestrzeni turystycznej – eksploracji, penetracji, asymilacji, kolonizacji i urbanizacji turystycznej, które skonfrontował z poglądami innych badaczy (LISZEWSKI, BACZWAROW 1998). Praktyczną weryfikację delimitacji różnych typów przestrzeni turystycznej zaprezentował WŁODARCZYK (1999) badając obszary krawędziowe Wyżyny Łódzkiej.

W omawianym okresie badania nad środowiskiem przyrodniczym skupiały się głównie na ocenie przydatności rekreacyjnej poszczególnych elementów tego środowiska i ich zróżnicowanego oddziaływania na organizm ludzki. Podstawowe dla tego kierunku badań okazały się prace KRZYMOWSKIEJ-KOSTROWICKIEJ (1991, 1995a, b), dotyczące geoekologii rekreacji. Jest to zupełnie nowe i oryginalne spojrzenie na zagadnienie interakcji turysta – środowisko. Autorka rozpatruje turystykę od strony wzorów i typów zachowań człowieka w systemowo rozumianym środowisku.

Współczesny, masowy rozwój turystyki na terenach atrakcyjnych przyrodniczo powoduje degradację środowiska naturalnego. Zależności pomiędzy rozwojem funkcji turystycznej a skażeniem środowiska były przedmiotem badań m.in. MATCZAKA (1995). Wiele prac polskich badaczy dotyczyło także turystyki na obszarach objętych ochroną – w parkach narodowych (WŁODARCZYK 1993) czy krajobrazowych (CHROSTOWSKA, WILUŚ 1992). Zagospodarowaniu turystycznemu na obszarach chronionych w Polsce poświęcony był również cały zeszyt, czasopisma „Turyzm" (1997).

Nową tematyką badawczą, która rozwinęła się szczególnie silnie w omawianym okresie, jest analiza funkcji turystycznej. Badania nad funkcją turystyczną mają na celu ustalenie roli i znaczenia turystyki w życiu gospodarczym i społecznym jednostek osadniczych, obszarów czy regionów. Najczęstszym miernikiem w tych badaniach jest ruch turystyczny i jego analiza wielkości, sezonowości, struktur demograficznych i społecznych, a przede wszystkim zasięgu terytorialnego. Innymi miernikami funkcji turystycznej, stosowanymi przez geografów polskich, są: zagospodarowanie turystyczne, struktura zatrudnienia, charakter zabudowy i użytkowanie ziemi, a także mierniki ekonomiczne. Przykładem monograficznego opracowania funkcji turystycznej jest praca zbiorowa poświęcona miastu Augustów (LISZEWSKI, red. 1989). Ujęciu metodycznemu badania funkcji turystycznej, jak również prezentacji przykładów konkretnych ba-

varying impact on the human body. The most significant works in this field were written by KRZYMOWSKA-KOSTROWICKA (1991, 1995a, b) on recreation geoecology, a completely novel and original approach to the problem of interaction between the tourist and the environment. The author based her discussion on human behaviour patterns in an environment seen as a system.

The contemporary development of tourism in attractive areas leads to the degradation of natural environment. The relation between the development of the tourist function and environmental pollution was studied by MATCZAK (1995). Many Polish researchers have also dealt with tourism in protected areas – in national parks (WŁODARCZYK 1993) or landscape parks (CHROSTOWSKA and WILUŚ 1992). The tourist infrastructure in protected areas in Poland was the subject of a whole issue of *'Turyzm'* (1997).

A new research area, which particularly developed here, was the analysis of the tourist function. The aim was to establish the role and status of tourism in the economy and society of settlement units, areas or regions. Its most popular measures are tourist flows and analysis of intensity, seasonality, demographic and social structure, and, above all, its territorial range. Other measures of tourist function are tourist infrastructure, employment, building style and land exploitation, as well as economic measures. The tourist function was comprehensively discussed in the collective work devoted to the town of Augustów (LISZEWSKI ed. 1989). Methodological research into tourist functions, as well as examples of actual empirical studies, have been presented in two volumes of *'Turyzm'* (1989, 1994). Research into the tourist function of open-air ethnological museums and regular museums was conducted by STASIAK (1996, 2000) and RODACKA (1997).

WILUŚ (1997) and WOJCIECHOWSKA (1988) studied the development of the tourist function in the valleys of the lowland rivers Warta and Pilica. Their work brought interesting results, showing

dań empirycznych poświęcono dwa tomy czasopisma „Turyzm" (1989, 1994). Badania nad funkcją turystyczną skansenów i muzeów prowadzili m.in. STASIAK (1996, 2000) oraz RODACKA (1997).

Oryginalną tematykę badawczą podjęli również WILUŚ (1997) i WOJCIECHOWSKA (1988), którzy badali rozwój funkcji turystycznej w dolinach dużych rzek nizinnych Warty i Pilicy. Prace te przyniosły interesujące rezultaty pozwalające na wykrycie prawidłowości związanych z rozwojem tej funkcji w dolinach rzek. Dotyczy to zwłaszcza zależności między rozwojem funkcji turystycznej a odległością od nurtu rzeki, oraz zmian w czasie i przestrzeni procesów kolonizacji turystycznej w dolinie rzeki.

Nowa sytuacja turystyki polskiej, a zwłaszcza masowe wyjazdy zagraniczne uatrakcyjniły badania turystycznego ruchu międzynarodowego. Zagadnieniem badawczym, które pojawiło się po 1989 r., jest turystyka przyjazdowa sentymentalna (etniczna). Studia nad tym zjawiskiem prowadzone były głównie w Instytucie Turystyki (ŁOPACIŃSKI 1992, JAGUSIEWICZ 1990, 1991).

Badania zagranicznych podróży Polaków prowadzone są systematycznie od wielu lat przez Instytut Turystyki w Warszawie. Szczególnie po zmianach ustroju społeczno-gospodarczego badania te przynoszą interesujące poznawczo rezultaty (GOGOLEWSKA 1994, 1996).

Bardzo oryginalne studia, które można zaliczyć do nurtu związanego z badaniami ruchu turystycznego, powstały w ośrodku krakowskim pod kierunkiem A. Jackowskiego, który jest pionierem badań nad turystyką religijną. Prace JACKOWSKIEGO (1991a, b) są pierwszymi na skalę międzynarodową, geograficznymi badaniami ruchu pielgrzymkowego. Należy tu wspomnieć, iż z inicjatywy A. Jackowskiego powstało oryginalne czasopismo „Peregrinus Cracoviensis" wydawane od 1995 r. w Krakowie, prezentujące badania nad ośrodkami kultu religijnego i turystyką religijną w skali krajowej i międzynarodowej. Syntezą dotychczasowych badań jest tom XV *Wielkiej encyklopedii świata*, przygotowany w środowisku geografów krakowskich (JACKOWSKI, SOŁJAN, BILSKA-WODECKA 1999).

W latach dziewięćdziesiątych kontynuowano badania nad stanem zagospodarowania turystycznego Polski. Do ciekawych poznawczo należą prace dotyczące bazy noclegowej (KLEMENTOWSKI 1993, 1996), oraz przekształceń własnościowych w turystyce socjalnej (BOSIACKI 1994), a także aktywizacji gospodarczej terenów przez turystykę. Studia te dotyczyły zwłaszcza peryferyjnych, przy-

certain regularities in the development of this function in river valleys, especially as regards the relation between the development of the tourist function and distance from a river, as well as changes in time and space during tourist colonization processes in a river valley.

The new situation of Polish tourism and massive travelling abroad made the research into international tourist flows more attractive. A new issue has been sentiment-based (ethnic) tourism, studied mainly at the Institute of Tourism (ŁOPACIŃSKI 1992, JAGUSIEWICZ 1990, 1991). Trips made by Poles abroad were studied continuously for many years here too and brought interesting results, especially after the social and economic transformations (GOGOLEWSKA 1994, 1996).

Very interesting studies, which may be included in the research into tourist flows, were initiated in the Kraków centre under the supervision of Jackowski, a pioneer of religious tourism studies. JACKOWSKI's work (1991a, 1991b) is the first in world geographical research into pilgrimage flows. It should be mentioned here that Jackowski started *'Peregrinus Cracoviensis'*, an interesting magazine, published in Kraków since 1995, presenting research into religious cult centres, and national and international religious tourism. A compilation of the research conducted so far is included in the 15th volume of the *Wielka encyclopedia świata* (Great Encyclopaedia of World Geography), prepared by Kraków geographers (JACKOWSKI, SOŁJAN and BILSKA-WODECKA 1999).

In the 1990's research into the tourist infrastructure of Poland continued. There are some interesting publications concerning accommodation (KLEMENTOWSKI 1993, 1996) and ownership changes in social tourism (BOSIACKI 1994), as well as areas economically activated by tourism. The studies concerned mainly the peripheral, border areas of Poland where tourist activity is seen as a development opportunity (OWSIAK, SEWERNIAK, 1994, PRZYBYSZEWSKA-GUDELIS 1994, DRZEWIECKI 1994, PAWLIKOWSKA-PIECHOTKA 1994).

granicznych obszarów Polski, które w rozwoju działalności turystycznej upatrują szansę swojego rozwoju (OWSIAK, SEWERNIAK 1994, PRZYBYSZEWSKA-GUDELIS 1994, DRZEWIECKI 1994, PAWLIKOWSKA-PIECHOTKA 1994).

W omówionym okresie nastąpił również powrót do badania szlaków turystycznych, ale w ujęciu modelowym (linearne systemy penetracji w ujęciu geometrycznym); jest to nowe podejście do jednej z najstarszych form zagospodarowania turystycznego (STYPEREK 2001).

Nowym, ale bardzo dynamicznie rozwijającym się kierunkiem badań w geografii turyzmu jest również problematyka agroturystyki, czy – szerzej – turystyki wiejskiej, a także ekoturystyki. Rozwój badań nad wypoczynkiem w środowisku rolniczym ma bogaty dorobek w krajach Europy. W Polsce jest on na początku swojej drogi, choć zjawisko to znane jest w naszym kraju już od kilkudziesięciu lat (DRZEWIECKI 1995, KUREK 1995, ZARĘBA 2000).

Geografowie turyzmu podjęli również w omawianym okresie badania nad bilansem i zagospodarowaniem czasu wolnego, koncentrując się na tzw. długim czasie wolnym, czyli wakacyjno-urlopowym. Należy tu wymienić zwłaszcza prace KOWALCZYKA (1994) oraz LATOSIŃSKIEJ (1998). Oryginalność tej ostatniej polega na tym, iż autorka skupiła swoje badania nad środowiskiem pracowników wyższych uczelni Łodzi, co pozwoliło na wykrycie interesujących zależności i prawidłowości dotyczących m.in. poziomu wykształcenia a preferowanych miejsc wypoczynku.

Zupełnie nowym nurtem w badaniach geografii turyzmu jest hotelarstwo, które tradycyjnie jest przedmiotem badań ekonomistów czy przedstawicieli nauk o zarządzaniu. Zwiastunem tych nowych zainteresowań jest książka KOWALCZYKA (2001), zatytułowana *Geografia hotelarstwa*, która porządkuje dotychczasową wiedzę geografów o tym przedmiocie badań i wskazuje nowe pola badawcze.

Przykład geografii hotelarstwa pokazuje jak praktycznie, a nie formalnie czy deklaratywnie następuje wzajemne przenikanie pól badawczych przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych zajmujących się turystyką. Niemal w tym samym czasie, kiedy geografowie ujawnili swoje zainteresowania hotelem, ekonomiści opublikowali prace, w których bardzo wyraźnie zaznacza się ujęcie przestrzenne (GOŁEMBSKI 1999, 2002). W tym samym też roku geografowie opublikowali podręcznik dotyczący produktu turystycznego (KACZMAREK, STASIAK, WŁODARCZYK 2002). Być może

The period also brought a revival of research into models of marked paths (geometrical linear penetration systems), a new approach to one of the oldest forms of tourist infrastructure (STYPEREK 2001). Other new, but very dynamic, study areas are rural or agro-tourism and eco-tourism. Research into recreation in the rural environment is widely documented in European countries while in Poland it has just begun, although the phenomenon itself has been recognized for decades (DRZEWIECKI 1995, KUREK 1995, ZARĘBA 2000).

Tourism geographers also took up studies of the proportion and organization of time devoted to leisure, focusing on longer-term leisure, i.e. holidays. We should mention here the works by KOWALCZYK (1994) and LATOSIŃSKA (1998). The originality of the latter consists in the fact that the author focused on the employees of Łódź universities which allowed her to uncover interesting regularities concerning, among other things, educational background and preferred recreation locations.

A completely new study area is the hotel industry, traditionally a field explored by economists or management specialists. KOWALCZYK (2001) published a book introducing the issue called '*Geografia hotelarstwa*' ('The Geography of Hotel Industry'), which brings together present knowledge and points to new areas for exploration.

The geography of the hotel industry presents realistic examples of how various study areas related to tourism overlap. It was almost at the same time as geographers became interested in hotels, that economists published works based on a spatial approach (GOŁEMBSKI ed., 1999, 2002) and geographers have published a textbook about the tourist product (KACZMAREK, STASIAK and WŁODARCZYK 2002). Perhaps the overlapping study areas are a good basis for a general theory of tourism research.

The 1990's also brought several fundamental textbooks on the geography of tourism, which are not only a summary of knowledge and research output so far,

jest to dobry kierunek do wypracowania ogólnej teorii badań nad turystyką.

Lata dziewięćdziesiąte, obok nowych kierunków badawczych, zaowocowały w polskiej geografii turyzmu powstaniem kilku fundamentalnych podręczników, które nie tylko porządkują naszą wiedzę i dorobek badawczy, ale jednocześnie pozwalają na kształcenie studentów na akademickim poziomie.

Po ponad 20 latach od pojawienia się pierwszego podręcznika (*Podstawy geografii turyzmu*) ukazała się praca KOWALCZYKA (2000) pt. *Geografia turyzmu*. Praca ta uzupełnia wiedzę, uwzględniając najnowsze procesy i zjawiska związane z turystyką. Kolejnych wznowień doczekała się także praca LIJEWSKIEGO, MIKUŁOWSKIEGO I WYRZYKOWSKIEGO *Geografia turystyki Polski* (2002), której pierwsze wydanie ukazało się w 1985 r. Podobna sytuacja jest z pracą pod red. WARSZYŃSKIEJ (1994) *Geografia turystyczna świata* – w 2001 r. – czwarte wydanie.

Prezentacja dorobku polskich geografów turyzmu nie byłaby pełna bez omówienia cyklicznych konferencji naukowych dotyczących tej subdyscypliny, jakie organizowane są w naszym kraju.

W ośrodku łódzkim od 1983 r. każdego roku organizowane są „Warsztaty terenowe z geografii turyzmu" (w 2002 r. odbyły się XIX Warsztaty). Celem tych spotkań jest dyskusja nad pojęciami i terminologią związaną z geografią turyzmu, prezentacja wyników badań prac doktorskich oraz innych nie opublikowanych jeszcze opracowań. Warsztaty skupiają geografów turyzmu z wszystkich ośrodków akademickich w Polsce, a często również z zagranicy. Rezultaty tych spotkań publikowane są w czasopiśmie „Turyzm".

Drugą cykliczną konferencją naukową dotyczącą geografii turyzmu w Polsce są międzynarodowe seminaria organizowane co dwa lata przez ośrodek wrocławski. Instytut Geografii – Zakład Geografii Regionalnej i Turystyki Uniwersytetu Wrocławskiego zainicjował te spotkania w 1990 r., nadając im wspólny temat: „Uwarunkowania rozwoju turystyki zagranicznej w Europie Środkowej i Wschodniej". Po każdym seminarium publikowane są materiały w samodzielnych tomach, wydrukowane w języku polskim i angielskim. Ten międzynarodowy dorobek badawczy jest tym cenniejszy, że dotyczy aktualnych problemów turystyki w krajach znajdujących się do 1990 r. w różnych systemach społeczno-politycznych i gospodarczych.

Rozwój polskiej geografii turyzmu odbywa się w ścisłym kontakcie z otoczeniem międzynarodo-

but allow students to be taught to appropriate academic standards.

Twenty years after the first textbook (*'Podstawy geografii turyzmu'*/The Rudiments of the Geography of Tourism), KOWALCZYK (2000) published his work, entitled *'Geografia turyzmu'* ('The Geography of Tourism') bringing work up to date and including recent tourism-related processes and phenomena. Also *'Geografia turystyki Polski'* ('The Geography of Tourism in Poland') by LIJEWSKI, MIKUŁOWSKI and WYRZYKOWSKI, whose first edition had appeared in 1985, was re-edited (2000) and similarly, WARSZYŃSKA's *'Geografia turystyczna świata'* 1994 ('Tourist Geography of the World') was re-edited for the fourth time in 2001.

The presentation would not be complete without discussing conferences organized in Poland. Since 1983 annual 'Field Workshops on the Geography of Tourism' have been organized from Łódź (the 19th in 2002), in order to discuss concepts and terminology related to the geography of tourism and to present research results. The workshops attract geographers from all Polish universities and abroad and their outcome is published in *'Turyzm'*.

Another regular conference is the international seminar organized every two years in Wrocław. The Institute of Geography, Regional Geography and Tourism Department at the University of Wrocław initiated these meetings in 1990, under the heading: 'Conditions for the development of international tourism in Central and Eastern Europe'. After each seminar materials are published in separate volumes in Polish and English. This international academic success is particularly valuable because it concerns current tourism issues in those countries which had functioned in different political and economic systems until 1990.

The development of the geography of tourism of Poland is set within an international context. Polish geographers meet their foreign colleagues at conferences organized both in Poland and abroad; they belong to international

wym. Miarą tych kontaktów jest wzajemne uczestnictwo w organizowanych konferencjach i spotkaniach naukowych zarówno w Polsce, jak i poza granicami naszego kraju, wymiana publikacji, ale również formalne uczestnictwo polskich geografów w organizacjach międzynarodowych. W okresie po drugiej wojnie światowej polscy geografowie turyzmu byli członkami grup roboczych lub komisji związanych z badaniami nad szeroko rozumianą geografią turyzmu Międzynarodowej Unii Geograficznej. W pracach tych w różnych latach uczestniczyli J. Warszyńska, A. Jackowski, E. Dziegieć, S. Liszewski.

6. ZAKOŃCZENIE

Zaprezentowany przegląd rozwoju geografii turyzmu w Polsce wykazał, że mimo upływu ok. 70 lat od podjęcia pierwszych badań naukowych, część wytyczonych wówczas kierunków zachowuje swoją aktualność, a rozwój tej subdyscypliny geograficznej przejawia się w zmianie jakości i zakresie tych badań, nowej metodologii oraz poszerzenia pól badawczych.

Przez cały omówiony tu okres trwały intensywne prace nad podstawą teoretyczną oraz metodologiczną tej subdyscypliny geografii. Wydaje się, że ewolucja przedmiotu badań polskiej geografii turyzmu polega na stosunku badaczy do środowiska przyrodniczego. Od określania walorów turystycznych naturalnego krajobrazu i możliwości ich użytkowania przez ruch turystyczny, co było podstawą definiowania geografii turyzmu przez LESZCZYCKIEGO (1932), przez podejście geoekologiczne wyrażające się w ocenie przydatności rekreacyjnej poszczególnych elementów środowiska i ich oddziaływanie na organizm ludzki (KRZYMOWSKA-KOSTROWICKA 1991, 1995), do ujęć funkcjonalnych. To ostatnie podejście poszukuje podstaw metodologicznych geografii turyzmu, m.in. w koncepcji przestrzeni turystycznej, za którą uważa się funkcjonalnie wyróżniającą się część (podprzestrzeń) przestrzeni geograficznej, identyfikowanej ze stopniem zagospodarowania turystycznego, skalą ruchu turystycznego, a także indywidualną percepcją turysty (LISZEWSKI 1995, 1999, 2002).

Ewolucja przedmiotu badań geografii turyzmu korespondowała z rozwojem metod badawczych. Geografowie polscy wypracowali m.in. wiele metod analizy środowiska przyrodniczego (bonitacja

organizations and exchange publications. Since World War II they have been members of International Geographical Union committees dealing with issues in the geography of tourism (e.g. Warszyńska, Jackowski, Dziegieć, Liszewski).

6. CONCLUSIONS

This review shows that some of the original study areas established about 70 years ago are still valid, and the development of this geographical sub-discipline is visible in changes in the quality and range of research, new methodology and widening study areas.

Work on formulating the theoretical and methodological basis continued throughout the whole period under discussion. It appears that its evolution corresponds to the researchers' approach to the natural environment. They defined the tourist value of the natural landscape and the opportunities for using it for tourist purposes, basic to LESZCZYCKI's definition of the geography of tourism (1932). They evaluated the recreational usefulness of individual natural environment elements and their effect on the human body (geo-ecological approach – KRZYMOWSKA-KOSTROWICKA 1991, 1995), and considered the subject from a functional point of view. The functional approach finds its methodological basis in the concept of tourist space, a functionally differentiated part of geographical space, identified with the level of tourist infrastructure, intensity of tourist flows, as well as the tourist's individual perception LISZEWSKI 1995, 1999, 2002).

The evolution of the geography of tourism has corresponded to development of research methods. Polish geographers have invented several methods of analysing the natural environment (point bonitation, attractiveness coefficient, and model methods), tourist 'absorbency' and capacity. They also

punktowa, współczynnik atrakcyjności, metody modelowe), chłonności i pojemności turystycznej oraz badań funkcjonalnych osadnictwa turystycznego, modelowych i systemowych badań ruchu turystycznego. Część tych metod zaadoptowano z innych działów geografii czy innych dziedzin i nauk, zwłaszcza ze statystyki i matematyki.

Analizując kierunki badawcze polskich geografów turyzmu należy, obok tradycyjnie uprawianych od lat (zagospodarowanie turystyczne, osadnictwo turystyczne, ocena atrakcyjności, ruch turystyczny czy ujęcia monograficzne), wymienić nowe, które są rezultatem rozwoju nauki, ale również zachodzących zmian w skali zjawiska nazywanego turystyką. Począwszy od lat siedemdziesiątych polscy geografowie turyzmu podjęli badania m.in. nad problematyką drugich domów (funkcja turystyczna stref podmiejskich dużych miast), bilansem i zagospodarowaniem czasu wolnego, agro- i ekoturystyką, turystyką religijną, a ostatnio również hotelarstwem.

Obok podejmowania nowych kierunków, geografowie polscy zaniedbali w ostatnich latach badania m.in. nad regionalizacją turystyczną, osadnictwem turystycznym, a nade wszystko nad wyrazem kartograficznym zjawisk turystycznych (kartografia turystyczna). Niepokojącym z aplikacyjnego punktu widzenia jest zwłaszcza brak nowych rozwiązań kartograficznych zjawisk i procesów turystycznych.

Interesujący jest obserwowany w ostatnich latach proces przenikania się pól badawczych polskich geografów, ekonomistów czy socjologów, co może w sposób naturalny doprowadzić do wypracowania zintegrowanej koncepcji teoretycznej badań nad zjawiskiem turystyki.

conducted research into the functions of tourist settlement, and model and systemic research into tourist flows. Some of the methods used were adopted from other parts of geography or other subjects, especially statistics and mathematics.

When discussing research areas, we should mention those studied traditionally (tourist infrastructure, tourist settlement, evaluation of tourist attractiveness, tourist flows, or monographic aspects), and new ones which have appeared as a result of academic developments and changes in tourism. In the 1970's research was begun into the problem of 'second houses' (the tourist function of the areas surrounding large cities), the proportion and exploitation of time devoted to leisure, agro- and eco-tourism, religious tourism and, recently, also the hotel industry.

In recent years, study areas such as tourist regionalization, tourist settlement and, above all, the cartographic presentation of tourist phenomena (tourist cartography), have been neglected by Polish geographers. The lack of new maps of tourist phenomena and processes is particularly worrying. An interesting phenomenon has been the overlapping study areas of geographers, economists or sociologists which may naturally lead to the creation of integrated theoretical concepts in the study of tourism.

BIBLIOGRAFIA - BIBLIOGRAPHY

BAJCAR A., 1969, *Regiony turystyczne Polski*, „Geografia w Szkole", nr 3, 4.

BOSIACKI S., 1994, *Przekształcenia własnościowe w turystyce socjalnej*, „Problemy Turystyki", nr 1, s. 103–110.

CHROSTOWSKA D., WILUŚ R., 1992, *Turystyka w Załęczańskim Parku Krajobrazowym*, „Turyzm", t. 2, z. 2, s. 59–76.

DRZEWIECKI M., 1992, *Wiejska przestrzeń rekreacyjna*, Instytut Turystyki, Warszawa, 151 s.

DRZEWIECKI M., 1994, *Kierunki rozwoju produktu turystycznego Dolnego Śląska i Opolszczyzny*, „Problemy Turystyki", nr 2, s. 37–47.

DRZEWIECKI M.,1995, *Agroturystyka. Założenia - uwarunkowania - działania*, Instytut Wydawniczy „Świadectwo", Bydgoszcz, 167 s.

DZIEGIEĆ E., LISZEWSKI S., 1984, *Zones suburbaines en tant que terrains de recreation pour les habitants des grandes villes polonaises*, „Problemy Turystyki", nr 2, s. 11–21.

DZIEGIEĆ E., LISZEWSKI S., 1985, *Wyjazdy wakacyjno-urlopowe mieszkańców Łodzi*, „Acta Universitatis Lodziensis", Turyzm, nr 1, s. 5–26.

DZIEGIEĆ E., 1989, *Przemiany wsi położonych w strefie krajobrazowej Pojezierzy*, Rocznik Centralnego Programu Badań Podstawowych 08.06, „Turystyka jako czynnik rozwoju społeczno-gospodarczego", Warszawa, s. 118–141.

DZIEGIEĆ E., 1991, *Przemiany wsi rybackich pod wpływem rozwoju turystyki. Przykład Mierzei Wiślanej i Helskiej*, „Acta Universitatis Lodziensis", Folia geographica, nr 14, s. 107–120.

DZIEGIEĆ E., 1995, *Urbanizacja turystyczna terenów wiejskich w Polsce*, „Turyzm", t. 5, z. 1, s. 5–56.

GADZOJANIS A., 1977, *Zastosowanie metody dendrytu w regionalizacji geograficznej dla potrzeb turystyki na przykładzie Sudetów Kłodzkich*, „Acta Universitatis Wratislaviensis", nr 356, „Studia Geograficzne", nr 26.

GOGOLEWSKA H., 1994, *Podróże zagraniczne mieszkańców Polski w 1993 r.*, „Problemy Turystyki", nr 2, s. 79–86.

GOGOLEWSKA H ., 1996, *Zagraniczne wydatki mieszkańców Polski w 1995 r.*, „Problemy Turystyki", nr 1–4, s. 111–114.

GOŁEMBSKI G. (red.), 1999, *Regionalne aspekty rozwoju turystyki*, PWN, Warszawa–Poznań, 206 s..

GOŁEMBSKI G., (red.) 2002, *Metody stymulowania rozwoju turystyki w ujęciu przestrzennym*, Akademia Ekonomiczna, Poznań, 316 s.

GROCH J., 1991, *Badania diagnostyczne uzdrowisk polskich z zastosowaniem metod wielowymiarowej analizy porównawczej*, Rozprawy habilitacyjne, nr 220, Uniwersytet Jagielloński, Kraków.

IWICKI S., 1988, *Turystyka w zrównoważonym rozwoju obszarów pojeziernych*, „Rozprawy", nr 87, Akademia Techniczno-Rolnicza w Bydgoszczy, 156 s.

JACKOWSKI J., 1974, *Rozwój geografii turyzmu w Polsce*, „Zeszyty Naukowe UJ", Prace geograficzne, z. 38, s. 21–49.

JACKOWSKI J., 1981, *Typologia funkcjonalna miejscowości turystycznych (na przykładzie woj. nowosądeckiego)*, Rozprawy habilitacyjne, nr 53, Uniwersytet Jagielloński, Kraków, 137 s.

JACKOWSKI A., 1991a, *Zarys geografii pielgrzymek*, „Zeszyty Naukowe UJ", Prace geograficzne, z. 85, 230 s.

JACKOWSKI A., 1991b, *Pielgrzymki i turystyka religijna w Polsce*, Instytut Turystyki, Warszawa, 184 s.

JACKOWSKI A. (red.), 1992, *Studium Turyzmu Uniwersytetu Jagiellońskiego* (1936–1939), „Zeszyty Naukowe UJ", Prace geograficzne, z. 89, 102 s.

JACKOWSKI A., 1992, *Studium Turyzmu Uniwersytetu Jagiellońskiego (1936–1939). Zarys działalności dydaktycznej i naukowej*, „Zeszyty Naukowe UJ", Prace geograficzne, z. 89, s. 39–57.

JAGUSIEWICZ A., 1990, *Walory etniczne Polski dla turystyki żydowskiej*, „Problemy Turystyki", nr 3–4, s. 93–109.

JAGUSIEWICZ A., 1991, *Sentymentalno-poznawcze aspekty atrakcyjności Polski dla Niemców*, „Problemy Turystyki", nr 3–4, s. 17–29.

KACZMAREK J., STASIAK A., WŁODARCZYK B., 2002, *Produkt turystyczny albo jak organizować poznanie świata* (cz.1 i 2), Wydawnictwo UŁ, Łódź.

KLEMENTOWSKI K., 1993, *Stan techniczny bazy noclegowej turystyki w Polsce*, „Problemy Turystyki", nr 2, s. 83–93.

KLEMENTOWSKI K., 1996, *Turystyczne zasoby noclegowe w Polsce i ich wykorzystanie w 1995 r.*, „Problemy Turystyki", nr 1–4, s. 19–33.

KOWALCZYK A., 1994, *Geograficzno-społeczne problemy zjawiska „drugich domów"*, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Uniwersytet Warszawski, Warszawa, 178 s.

KOWALCZYK A., 2000, *Geografia turyzmu*, PWN, Warszawa, 287 s.

KOWALCZYK A., 2001, *Geografia hotelarstwa*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź, 429 s.

KRZYMOWSKA-KOSTROWICKA A., 1980, *Terytorialny system rekreacyjny. Analiza struktury i charakter powiązań*, „Prace Geograficzne", IGiPZ PAN, nr 138.

KRZYMOWSKA-KOSTROWICKA A., 1991, *Zarys geoekologii rekreacji*, Uniwersytet Warszawski, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Warszawa.

KRZYMOWSKA-KOSTROWICKA A., 1995, *Zarys geoekologii rekreacji*, t. 2, Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.

KUREK W., 1990, *Wpływ turystyki na przemiany społeczno-ekonomiczne obszarów wiejskich polskich Karpat*, „Rozprawy habilitacyjne" nr 194, Uniwersytet Jagielloński, Kraków, 136 s.

KUREK W., 1995, *Gospodarstwa agroturystyczne w Karpatach*, „Turyzm", t. 5, z. 2, s. 77–86.

LATOSIŃSKA J., 1998, *Przestrzeń urlopowo-wakacyjna pracowników wyższych uczelni Łodzi*, „Szlakami Nauki", ŁTN, nr 27, Łódź, 159 s.

LESZCZYCKI S., 1932, *Geografia turystyczna jako naukowe ujęcie zagadnień turystycznych*, „Pamiętniki Polskiego Towarzystwa Balneologicznego", t. 11, s. 32–35.

LESZCZYCKI S., 1937, *Podhale jako region uzdrowiskowy (Rozważania z geografii turyzmu)*, „Prace Studium Turyzmu" Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, t. 1, 51 s.

LIJEWSKI T., MIKUŁOWSKI B., WYRZYKOWSKI J., 2002, *Geografia turystyki Polski*, PWE, Warszawa, 288 s.

LISZEWSKI S., 1987, *Główne kierunki badań geograficznych nad turystyką w Polsce w ostatnim dziesięcioleciu*, „Zeszyty Naukowe", AWF w Krakowie, nr 54, s. 243–270.

LISZEWSKI S. (red.), 1989, *Funkcja turystyczna Augustowa*, Instytut Turystyki, Warszawa, 125 s.

LISZEWSKI S., 1992, *Geography of Tourism in Poland*, „Turyzm", t. 2, z. 1, s. 129–135

LISZEWSKI S., 1995, *Przestrzeń turystyczna*, „Turyzm", t. 5, z. 2, s. 87–103.

LISZEWSKI S., BACZWAROW M., 1998, *Istota i właściwości przestrzeni rekreacyjno-turystycznej*, „Turyzm", t. 8, z. 1, s. 39–67.

LISZEWSKI S., 1999, *Przestrzeń turystyczna miasta (przykład Łodzi)*, „Turyzm", t. 9, z. 1, s. 51–73.

LISZEWSKI S., 2002, *Przestrzeń turystyczna i osadnictwo turystyczne*, [w:] *Kompendium wiedzy o turystyce*, PWN, Warszawa–Poznań, s. 77–109.

ŁOPACIŃSKI K., 1992, *Cele, motywy i formy przyjazdów do Polski w 1990 r.*, „Problemy Turystyki", nr 1, s. 49–56.

MATCZAK A., 1992, *Model badań ruchu turystycznego. Studium metodologiczne*, „Acta Universitatis Lodziensis", 241 s.

MATCZAK A., 1995, *Województwa o funkcji turystycznej a obszary o skażonym środowisku geograficznym w Polsce*, „Turyzm", t. 5, z. 1, s. 57–66.

MILESKA M. I., 1963, *Regiony turystyczne Polski. Stan obecny i potencjalne warunki rozwoju*, „Prace Geograficzne", IG PAN, Warszawa, nr 43, 130 s.

OWSIAK J., SEWERNIAK J., 1994, *Aktywizacja gospodarcza „Ściany Wschodniej" przez rozwój przemysłu turystycznego*, „Problemy Turystyki", nr 2, s. 3–21.

PAWLIKOWSKA-PIECHOTKA A., 1994, *Zagospodarowanie turystyczne zachodniego pogranicza Polski. Uwarunkowania*, „Problemy Turystyki", s. 65–75.

Plan kierunkowy zagospodarowania turystycznego Polski. Założenia i podstawowe ustalenia planu, 1971, O. Rogalewski (generalny projektant), Zakład Zagospodarowania Turystycznego, GKKFiT, Wrocław, 78 s.

PRZYBYSZEWSKA-GUDELIS R., 1994, *Turystyka w zachodniej Polsce: studium możliwości aktywizacyjnych*, „Problemy Turystyki", nr 2, s. 23–35.

RODACKA M., 1997, *Wykorzystanie turystyczne dziedzictwa kulturowego Kaszubów*, „Turyzm", t. 7, z. 1, s. 57–71.

SOŁOWIEJ D., 1992, *Podstawy metodyki oceny środowiska przyrodniczego człowieka*, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.

STACHOWSKI J., 1990, *O terminologii osadnictwa turystycznego*, „Acta Universitatis Lodziensis", Turyzm, nr 6, s. 5–20.

STASIAK A., 1996, *Muzea na wolnym powietrzu w Polsce i możliwości ich wykorzystania dla celów turystycznych*, „Turyzm", t. 6, z. 2, s. 67–94.

STASIAK A., 2000, *Charakterystyka ruchu turystycznego w wybranych skansenach w Polsce*, „Turyzm", t. 10, z. 1, s. 39–72.

STYPEREK J., 2001, *Piesze szlaki turystyczne w polskich parkach narodowych*, „Turyzm", t. 11, z. 1, s. 25–37.

SZWICHTENBERG A., 1991, *Stymulatory i bariery rozwoju funkcji turystycznej w polskiej strefie nadbałtyckiej*, Koszalin, 226 s.

„Turyzm", 1994, z. 2, 135 s.

Tourisme et loisirs dans les environs de grandes villes, 1983, Materiały z sympozjum naukowego Komisji Geografii Turyzmu i Wypoczynku Międzynarodowej Unii Geograficznej, Łódź-Sulejów, 4–11 września 1983, Łódź.

WARSZYŃSKA J., 1974, *Ocena zasobów środowiska naturalnego dla potrzeb turystyki (na przykładzie woj. krakowskiego)*, „Zeszyty Naukowe UJ", Prace geograficzne, z. 36, 143 s.

WARSZYŃSKA J., JACKOWSKI A., 1978, *Podstawy geografii turyzmu*, PWN, Warszawa, 333 s.

WARSZYŃSKA J., 1984, *Geography of Tourism in Poland*, „GeoJurnal", vol. 9, no. 1, July, s. 69–70.

WARSZYŃSKA J. (red.), 1992, *Scientific and Didactic Activity in Polish University Centres on the Geography of Tourism*, „Zeszyty Naukowe UJ", Prace geograficzne, z. 86, 195 s.

WARSZYŃSKA J., 1999, *Główne problemy badawcze geografii turyzmu*, „Turyzm", t. 9, z.1, Łódź, s. 37–50.

WARSZYŃSKA J. (red.), 2001, *Geografia turystyczna świata*, cz. 1 i 2, (wyd. IV), PWN, Warszawa.

WILUŚ R., 1997, *Rozwój funkcji turystycznej w dolinie rzeki Warty na odcinku od Działoszyna do Uniejowa*, „Szlakami Nauki", ŁTN, nr 24, Łódź, 215 s.

WŁODARCZYK B.,1993, *Funkcja turystyczna Świętokrzyskiego Parku Narodowego w świetle badań ruchu turystycznego*, „Turyzm", t. 3, z. 1, s. 5–29.

WŁODARCZYK B., 1999, *Przemiany form aktywności turystycznej. Przykład Krawędzi Wyżyny Łódzkiej*, „Szlakami Nauki", ŁTN, nr 29, Łódź, 194 s.

WOJCIECHOWSKI K. H., 1986, *Problemy percepcji i oceny estetycznej krajobrazu*, Wyd. UMCS, Lublin.

WOJCIECHOWSKA J., 1998, *Kolonizacja turystyczna terenów nadpilicznych*, „Szlakami Nauki", ŁTN, nr 26, Łódź, 158 s.

WYRZYKOWSKI J., 1986, *Geograficzne uwarunkowania rozwoju urlopowej turystyki wypoczynkowej w Polsce*, „Acta Universitatis Wratislaviensis", nr 935, Studia Geograficzne, nr XLIV, 264 s.

Zagadnienia terminologii w geografii turyzmu, 1976, „Zeszyty Naukowe UJ", Prace geograficzne, z. 42 (Materiały z międzynarodowego sympozjum Kraków-Zakopane, 7–10 listopada 1974 r.), 119 s.

ZARĘBA D., 2000, *Ekoturystyka. Wyzwania i nadzieje*, PWN, Warszawa, 184 s.